

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ОСВІТУ

Сікорська І. М.,

доцент кафедри соціології управління

Донецького державного університету управління

У статті розглянуто проблеми мультикультуралізму, що пов'язані, перш за все, із соціально-економічною та політичною нерівністю та непорозумінням між людьми різного культурного походження та етнічної приналежності. Культурне розмаїття сучасного суспільства дає підґрунтя для підвищеного імперативу щодо розвитку мультикультурної освіти як освіти, яка має допомогти жити разом у мультикультурних суспільствах. Мультикультурна освіта, почавши свій розвиток понад півстоліття тому у США, Канаді, Австралії, динамічно розвивається нині в багатьох західноєвропейських країнах. На теренах Європейського освітнього простору мультикультурний вимір вищої освіти набув особливого значення протягом останнього десятиліття з причин культурного розмаїття європейських країн завдяки відкритості кордонів та критичному збільшенню іммігрантів, на що відреагували національні органи влади європейських країн новими освітніми законами та відповідними правовими актами. Запропонована тема цього дослідження має на меті зосередити увагу на мультикультурних вимірах освіти як однієї із ключових культурно-гуманітарних стратегій розвитку освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій та глобалізаційних процесів. Автор статті підкреслює, що освітня політика багатьох країн світу приділяє багато уваги мультикультурній освіті з метою покращення соціальної єдності та зменшенню соціального виключення, нерівності, розвитку людського капіталу, а також зазначає перспективи розвитку мультикультурної освіти в Україні.

Ключові слова: культурне розмаїття, мультикультуралізм, мультикультурна освіта, освітня політика.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси сьогодення виявляють ознаки мультикультуралізму майже в усіх країнах світу. З кінця ХХ ст. по теперішній час сильним поштовхом щодо вивчення мультикультуралізму виявились кілька обставин: міграційні потоки з країн третього світу до США та Західної Європи та їхній вплив на створення та функціонування світового ринку. Мультикультуралізм визнає культурне розмаїття в рамках однієї держави, пропагує політику прийняття мігрантів та міноритарних груп та забезпечує їм соціальну рівність. Водночас багатозначність дефініцій мультикультуралізму стала джерелом протиріч щодо обґрунтування цього феномена на теоретичному рівні. З точки зору багатьох дослідників, мультикультуралізм – це політика, яка пропагує та культивує культурне різноманіття, сприяє його розвитку. Мультикультуралізм зумовлює, що всі громадяни мають рівні права незалежно від їхніх етнічних, расових та релігійних відмінностей.

Мета статті – показати, що освіта як дзеркало соціальних явищ створює релевантну мультикультурну педагогіку, а також проаналізувати, як в освітньому контексті реалізується мультикультурна педагогіка – як ідеологічна течія в освіті і як освітня стратегія.

Виклад основного матеріалу. Мультикультуралізм є політикою, яка сприяє взаємному збагаченню культур і пов'язана із процесом порозуміння та об'єднання людей мультикультурного суспільства. Всесвітньо відомі теоретики мультикультуралізму Ч. Тейлор, У. Кімліка, Ч. Кукатас, К. Апіа, Х. Бхабха, Б. Парех активно почали досліджувати мультикультуралізм у 1970–1990-х рр., посиляючись на соціокультурний контекст як основоположний фактор появи та еволюції мультикультуралізму. Теоретичною базою мультикультуралізму став лібералізм, який ґрунтується на цінностях свободи, рівності та братерства, а також на класично ліберальній візії щодо прав людини, що спирається на концепцію природного права Локка та частково на погляди Канта. Однак, на відміну від лібералізму, мультикультуралізм займається правами етнічних та культурних груп, а не окремих індивідуумів [1, с. 132].

Сам термін «мультикультуралізм» виник у Канаді в 1960-ті рр. у процесі пошуків шляхів вирішення ситуації з управління бікультурною на той час (англо-французькою) країною. Офіційне політичне визнання мультикультуралізм отримав у 1971 р. [2]. З точки зору філософії передумовою для вивчення мультикультуралізму стала дискусія між прихильниками ліберальної та комунітаристської теорій, а також бум постмодерністської філософії, яка оголосила торжество плюралізму. У той час

на політичній арені ліберальний період правління демократичної партії заклав основу формування мультикультурної парадигми етно-соціального розвитку суспільства та освітньої системи [3]. У дослідженнях багатьох авторів неодноразово було зазначено, що сам факт появи та еволюції мультикультуралізму було визначено особливостями історичного розвитку та соціальними факторами. Треба зауважити, що демократія відіграє ключову роль у процесі формування та розвитку мультикультуралізму. Про це свідчить той факт, що він з'явився в розвинутих країнах, де високий рівень толерантності, моралі та демократії, що сприяли появі мультикультуралізму. Об'єктивно культурне розмаїття спостерігається у країнах із високим рівнем імміграції, таких як Канада, США, Австралія, Велика Британія. Нині багато країн є культурно різноманітними, включаючи майже всі європейські країни, тому феномен мультикультуралізму залишається одним із гострих соціальних викликів сьогодення.

Більшість дослідників вважають, що концепція мультикультуралізму є суттєвим фактором, який простежується крізь соціальні та антропологічні дослідження, а також як суспільне та політичне явище. За великим рахунком, мультикультуралізм досліджується з позицій лібералізму в тому чи іншому аспекті. У Кімліка наполягає, що ключова цінність лібералізму – це автономія, і справедливим є те, щоб кожен мав право вибору, таким чином ставши автономним. Оскільки культури плачуть за автономію вибору, ліберальна держава має забезпечувати підтримку культурам, тобто, на відміну від традиційної ліберальної ідеології, він робить основний акцент на захисті не індивідуальних прав громадян, а прав колективних етнічних і конфесійних громад [4]. У цих умовах саме мультикультуралізм став розглядатися політиками як інструмент, що сприяє взаємозбагаченню культур і побудові гармонійного суспільства. Водночас канадський філософ та політолог Ч. Тейлор вважає, що немає причини вважати, що лібералізм сприяє мультикультуралізму. Замість цього в інтересах захисту індивідуальних свобод необхідно, щоб права спільноти були також захищені. За оцінкою Тейлора, неліберально вимагати, щоб певні культури вижили, вимагаючи визнання та поваги до цих культур, але однаковою мірою неліберально виключати можливість групових прав [2].

Методологія дослідження мультикультуралізму тісно пов'язана із його масштабністю в житті багатьох сучасних суспільств, суттєвою трансформацією понятійного апарату феномена «мультикультуралізм» в сучасних дослідженнях, суперечливою оцінкою та тлумаченням мультикультуралізму, оголошенням про його крах із вуст впливових політиків. Але як слушно зауважила Абсалімова, для мультикультуралізму «недостатньо політичного та економічного підйому, потрібно моральне та духовне піднесення людини у суспільстві» [5]. Як соціально-політичний ідеал мультикультуралізм, як визначено Європейською Комісією у 2003 р., означає «рівні можливості, що супроводжуються культурним розмаїттям в атмосфері взаємної толерантності» [6].

За останні роки чимало критики було висловлено на адресу мультикультуралізму як доктрини, яка пропагує сепаратизм, етноцентризм та детермінізм, а також загрожує персональній автономії та рефлексивному мисленню. Водночас аргументи на підтримку мультикультуралізму, навіть визнаючи його критику, акцентують, що мультикультуралізм треба розглядати тільки в соціоісторичному моменті. Цей виклик вимагає пошуку адекватної відповіді, в тому числі і в освіті. Вирішальна роль у формуванні такої освітньої політики, безумовно, належить гуманітарним наукам, де людина у розмаїтті своїх фундаментальних цінностей, всіх сфер своєї життєдіяльності стоїть у центрі уваги. Зокрема, гуманітарні науки покликані дати відповіді на актуальні питання особистості та національної ідентичності, мультикультуралізму, політичної коректності та допустимих меж толерантності [7, с. 176]. У цьому контексті актуалізується питання про створення такого світового освітнього простору, в якому найбільш ефективно могли б реалізуватися інтереси окремої особистості, національні потреби країн, а також здійснюватися спільні пошуки транснаціонального вирішення проблем, що мають життєво важливе значення для людської цивілізації загалом [8].

Концепції мультикультурної освіти зародилися в руслі філософської, психологічної, педагогічної, антропологічної думки, де провідними були ідеї рівності, демократизації суспільства та освіти. У психологічних і педагогічних течіях, які перетинаються з ідеями мультикультуралізму, простежуються ідеї прийняття і розуміння інших культур. Теза, що освіта має формувати здатність до співпраці людей різних культур, є основоположною в усіх варіантах концепції мультикультурної освіти. Ідеологи мультикультурної освіти істотно спираються на принципи культурного релятивізму, філософію постмодернізму, що означає визнання необхідності поновлення загальнонаціональних цінностей за допомогою діалогу культур, шляхом демократичної культурної політики та обліку соціокультурних, політичних змін. Етнічні аспекти освіти належать до числа проблем, які зачіпають основу процесу трансляції культури від покоління до покоління і пов'язують різні області гуманітарного знання. Останнім часом у багатьох країнах світу велика увага приділяється модернізації системи освіти шляхом привнесення до неї полікультурного компонента [9, с. 166].

До робіт видатних дослідників мультикультурної освіти, належать, насамперед, роботи Дж. Бенкса, К. Гранта, Д. Голніка, Ф. Чінна, С. Н'ето, К. Слітера, і Дж. Гейя. Значний внесок у галузь

дослідження історії мультикультурної освіти зробили Ю. Рені, М. Хепберн, А. Біерлейн, М. Кірт, П. Горскі, Г. Орфілд і Дж. Спрінг. Мультикультурна освіта розглядається і як ідеологічна течія в освіті, і як освітня стратегія, яка представляє послідовні освітні процеси [10]. Особлива увага у процесі здійснення мультикультурної освіти приділяється необхідності відповідного морального і громадянського виховання, навчання до прийняття певних моральних рішень і дій. На реалізацію таких завдань спрямована система вправ із вироблення в учнів стабільних і чітких моральних і громадянських цінностей [11]. Говорячи про мультикультурну освіту, особливо важливо розуміти та опанувати теорії мультикультуралізму та його вплив на освіту та педагогіку загалом. Неодноразово підкреслювалось, що мультикультурність – це не нова риса суспільства, якщо простежити розвиток людства, то мультикультурне різноманіття існувало із давніх часів, але саме нині є проблемою, пов'язаною із цим явищем. Особливо в європейських країнах, де було оголошено про крах мультикультурної політики і звучать популістські заклики повернутись до асиміляції, тобто до ідеї плавильного котла. З приводу цього виникають конфлікти соціального та політичного характеру, тому що виникає протистояння між інтересами суспільства та інтересами індивіда, спостерігається зростання релігійної та етнічної нетерпимості. Напруга в суспільстві і звинувачення мігрантів у всіх соціальних негараздах вказує на духовну, моральну кризу суспільства, і саме тут вбачається задача освітян та вчених повернути суспільство до глибоких загальнолюдських цінностей та вічних ідей милосердя та справедливості, поваги до «іншого». Як свідчить історичний досвід, увесь світовий соціокультурний простір модерну детермінується впливом європейських образів та реалій індивідуального і колективного самовизначення, заострення суспільних протиріч та пошуком соціальних компромісів, які під впливом історичних реалій дедалі більше набували характер суспільного діалогу різних соціальних груп щодо виходу з кризи та пошуку світоглядного та етичного фундаменту для спільного європейського поступу. Мультикультурна освіта, почавши свій розвиток більш ніж півстоліття тому у США, Канаді, Австралії, динамічно розвивається нині в багатьох західноєвропейських країнах. У країнах Центральної та Східної Європи мультикультурна освіта також цікавить дослідників.

На теренах Європейського освітнього простору мультикультурний вимір вищої освіти набув особливого значення протягом останнього десятиліття з причин культурного розмаїття європейських країн завдяки відкритості кордонів та критичному збільшенню іммігрантів, на що відреагували національні органи влади європейських країн новими освітніми законами та відповідними правовими актами. З початку XXI ст. мультикультурна освіта в рамках контексту освітньої політики в Європі зазнала відродження як теоретичний дискурс, що підтверджує низка документів Європейської Комісії, Ради Європи та інших впливових інституцій для посилення розвитку політики мультикультурної освіти та освітньої практики.

З точки зору освітян критичним пунктом у мультикультурній освіті є проблема навчання студентів із груп меншин. Їхній аргумент є таким, що мультикультурна освіта не вирішує проблеми учнів із меншин та не може сприяти розвитку індивідуального критичного та незалежного мислення, що, на їхню думку, є ключовими цілями освіти. Водночас у роботах цих фахівців критикується не ідея мультикультурної освіти, а її методи, підходи та практики. В цьому контексті справедливо буде стверджувати, що феномен мультикультурної педагогіки та мультикультурної освіти є теж суперечливим феноменом, особливо протягом останніх десятиліть.

Як було зазначено на одній із сесій ЮНЕСКО у 2008 р., мультикультурна освіта охоплює цілий спектр аспектів – мультикультурні виміри у навчальних планах, мови, соціальну інтеграцію, суспільні відносини, гармонії, культурна усвідомленість [12]. Однак багато цих аспектів, як і поняття мультикультуралізму, в більш загальному плані мають бути переосмислені, якщо вони співвідносяться до складного в культурному сенсі світу у XXI ст. Перехід суспільства до мультикультурного стану зумовлений загальними тенденціями сучасного глобального розвитку: зростанням економічного взаємозв'язку держав, зростанням потоку трудової міграції, негативними демографічними процесами в розвинутих західних країнах, формуванням єдиного інформаційного простору, інтенсифікацією міжкультурних контактів, іманентними причинами соціокультурного генезису сучасного суспільства, його духовною кризою.

Мультикультуралізм передбачає мирне співіснування різних культур в одній країні, і представники цих культур рівні і мають однакові права на існування. Мультикультуралізм зумовлює інтеграцію культур без асиміляції, стратегії, яка себе не виправдала. Але тут, скоріше, йдеться, як зазначив Ю. Габермас, про негативний вплив «системи», яка постійно втручається у життєвий світ індивідуумів: чоловіків і жінок, представників різних спільнот, груп та етносів, руйнує відносини солідарності, довіри та визнання, ставлячи під загрозу демократичний соціальний порядок [13].

Мультикультуралізм породжує цілу низку проблем сумісного співіснування членів суспільства, які підтримують різні культурні нормативно-ціннісні системи, мають різні культурні установки.

І в цьому сенсі саме освіта має підготувати громадян для подібного співіснування. Роль мультикультурної освіти вбачається в пошуку реальних шляхів вирішення соціально-економічних проблем іммігрантів та меншин та території однієї держави, без негативної презентації іммігрантів тільки як менш кваліфікованою робочою силою, без демонізації інших релігій, зокрема ісламу, без намірів фальсифікації їхньої культури. Роль мультикультурної освіти, навпаки, в об'єктивних наукових дослідженнях компаративістського плану щодо історії культур меншин, акцентуванні на свідоцтвах історичної духовної єдності представників різних культур, що сприятиме розвитку толерантності та їхньому гармонійному співіснуванню.

Мультикультурна освіта як філософська концепція, з точки зору освітян, просуває цінності свободи, рівності, людської гідності, прав людини, поваги до людини. Важливість мультикультурної освіти зазначається у Загальній декларації з прав людини, прийнятій Організацією Об'єднаних Націй, у Декларації свободи США та Конституції США, а також багатьох документах Європейського Парламенту та Європейської Комісії. Кожен із цих документів підкреслює загальну мету мультикультурної освіти – готувати молодь до життя в сучасному світі. Здебільшого документи підкреслюють роль саме освітніх закладів, починаючи з початкової школи у формуванні цінностей, притаманних та необхідних для демократичного суспільства. Документи вищезначених поважних інституцій стверджують цінність культурного розмаїття та запобігають фактам будь-якої дискримінації в освітніх закладах та спільнотах завдяки пропагуванню демократичних принципів соціальної справедливості.

Рада Європи схвалила стратегію мультикультурної педагогіки в 1970-х рр. Однак епоха розвитку мультикультурної освіти в Європі розпочалася у 1980-х рр., коли більша кількість сімей іммігрантів зважилась на постійне проживання в приймаючих країнах, що призвело до посилення багатонаціональності та багатокультурності європейських суспільств. Зростаюча зацікавленість у міжкультурному навчанні почала включатися до офіційних дискурсів та політичного законодавства в Європі лише в 1990-х рр., заохочувана політикою поважних міжнародних органів, таких як UNESCO, Інститут Світового банку, ОБСЄ. У процесі розвитку мультикультуралізму в Європі Рада Європи відіграє важливу роль. У сфері освіти Рада Європи склала та прийняла чисельні рекомендації, спрямовані на розвиток і впровадження міжкультурної освіти в державах-членах [14].

На початку 2015 р. Європейський Парламент прийняв резолюцію щодо ролі міжкультурного діалогу, культурного різноманіття та освіти у просуванні фундаментальних цінностей ЄС, яка вказувала на важливість навчання міжкультурного діалогу, що є ключовим інструментом в управлінні конфліктом, та розвиток почуття культурної приналежності [15]. У резолюції було також підкреслено, що не тільки вчителі, але й батьки та громадські організації стають головними акторами у процесі мультикультурної освіти.

Мультикультурна освіта – це складний педагогічний процес, який охоплює майже всі аспекти навчального та виховного процесу, політики та академічного середовища освітніх закладів будь-якого рівня. Вважається, що поняття «мультикультурна освіта» є більш ємним, відповідним принципом діалогу і взаємодії культур. По-перше, воно в більшій мірі виражає і соціокультурні цілі сучасної освіти; по-друге, воно частіше вживається у світовій науковій термінології, по-третє, нині варто говорити про постійне примноження завдань освіти, зумовлене як кількісними (міграція населення), так і якісними (зростання національної самосвідомості, зумовлене збереженням і розвитком етнічних культур), змінами в демографії [16].

Відповідно до результатів проведених досліджень фахівців у багатьох країнах світу впровадження мультикультурної освіти сприяє формуванню у студентів та учнів позитивного сприйняття, насамперед, культури та історії своєї країни, а також толерантного та поважного ставлення до культури, історії та традицій інших культур. Мультикультурна освіта готує учнів, студентів та слухачів до структурної рівності в організаціях незалежно від етнічних, національних, релігійних та інших відмінностей. Таким чином, педагогічні та дидактичні практики з мультикультурної освіти відкрито звертаються до проблематики та гострих питань расизму, сексизму, гендерної нерівності, гомофобії, нетолерантності, нетерпимості до інаковості та ксенофобії.

Стосовно України безперечним є той факт, що мультикультурність має стати однією з новітніх освітніх стратегій, яка визначатиме якісно нові засади організації освітнього і виховного процесу, методологію викладання навчальних дисциплін, а також методику проведення позааудиторної роботи. Міжкультурний вимір освіти на всіх рівнях має розглядатися як позитивна тенденція в рамках концепції мультикультуралізму, яка є більш всеосяжною та когерентною до потреб культурного розмаїття України нині. У процесі аналізу суспільної трансформації в Україні чітко визначений регіональний мультикультуралізм, етнічне розмаїття та посилений імміграційний рух можна зазначити, що мультикультурна освіта стає важливим соціальним явищем, який відображає та реагує на сучасну позицію України в національному, європейському та глобальному контексті. В. Ткаченко вважає:

«...тут, насамперед, йдеться про підвищення рівня освіти й виховання громадянської позиції підростаючого покоління з урахуванням: матеріальних, соціальних та психологічних умов, в яких розвиваються й ростуть школярі та студенти; етнічного середовища, де відбувається становлення особистості; міжнаціональних відносин, які за умов кризи мультикультуралізму можуть призвести до громадянського відчуження, а то й протистояння, інспірованого екстремістськими силами» [17]. Саме мультикультурна освіта може посприяти формуванню особистості молодого покоління, вільного від забобонів та негативних етнокультурних стереотипів, покоління, яке володіє розвинутим почуттям поваги до інших культур, має навички жити в злагоді з представниками інших культур, а також знає, цінує і поважає свою культуру, історію і традиції. Мультикультурний підхід до розвитку освіти в сучасному середовищі видається перспективним і продуктивним на теренах України, тому що дає змогу розглядати в інтегративній сукупності характерні явища соціальних процесів, що відбуваються в українському суспільстві.

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто підкреслити, освітня політика багатьох країн світу приділяє багато уваги мультикультурній освіті з метою покращення соціальної єдності, зменшення соціального виключення, нерівності, а також розвитку людського капіталу. Мультикультуралізм як суспільний феномен був і залишається об'єктивною реальністю. За умови, що мультикультуралізм як політичний курс привів до посилення сепаратистських тенденцій із боку окремих етнокультурних спільнот, на зміну мультикультуралізму має прийти політика міжкультурного діалогу, навички якого мають формуватися в рамках освітнього процесу. З іншого боку, еволюція освіти за умов мультикультуралізму активно впливає на педагогічні практики сучасної освіти на всіх рівнях. Мультикультурна освіта пропагує певні ствердження стосовно того, що історія та культура студентів має бути центральною темою викладацького та навчального процесу, і той факт, що педагогіка має відбуватися в контексті, знайомому та зрозумілому учням та студентам мультикультурної аудиторії. Дослідниця Блєжинська підкреслює, що міжкультурна освіта для XXI ст. має вважатись прикладною соціальною наукою, яка просуває діалог між культурами та цивілізаціями, а також підкреслює розвиток демократичних мультикультурних суспільств [18]. З приводу високих цілей, означених вище, мультикультурна освіта має пропонувати всім учням та студентам рівноправні освітні можливості, водночас має спонукати студентів до критичного ставлення до суспільних норм та принципів, якщо вони не відповідають принципам соціальної справедливості. Не в останню чергу, мультикультурна освіта вимагає від педагогічного та адміністративного персоналу освітнього закладу бути освіченими щодо культурного розмаїття, бути мультикультурно-освіченими та професійно кваліфікованими в питаннях створення мультикультурного середовища, формування громадських позицій на основі толерантності та поваги до культурних відмінностей.

Sikorska I. Multiculturalism and its impact on education

The article considers the problems of multiculturalism, which are primarily related to socio-economic and political inequalities and misunderstandings between people of different cultural backgrounds and ethnic backgrounds. The cultural diversity of modern society provides the basis for a heightened imperative to develop multicultural education as an education that should help to live together in multicultural societies. Multicultural education, which began its development more than half a century ago in the USA, Canada, Australia, and now is dynamically developing today and in many Western European countries. On the territory of the European educational space, the multicultural dimension of higher education has become particularly important over the last decade, owing to the cultural diversity of European countries, owing to the openness of borders and the critical increase of immigrants, to which national authorities in European countries have responded with new legal and educational institutions. In view of the stated above, research into the development of multicultural education is important, based on the theoretical developments of educators and scholars, and on the best practices of educational institutions of the leading countries in the world, which are actively implementing this strategy. The author proposes to focus on the multicultural dimensions of education strategies as one of the key cultural and humanitarian education development strategies in the context of dynamic social transformations and globalization processes. In conclusion, the author emphasizes that the educational policy of many countries of the world pays much attention to multicultural education in order to improve social cohesion, reduce social exclusion, inequality, and to develop human capital, as well as defines the perspectives of development of multicultural education in Ukraine.

Key words: cultural diversity, multiculturalism, multicultural education, educational policy.

Література:

1. Пасько Я. Громадянське суспільство як універсалія міжкультурної Європи. *Міжкультурна Європа : різноманіття та соціальна єдність: навчально-методичний посібник* / І.М. Сікорська, Я.І. Пасько, О.Р. Чургіна. Донецьк : ДонДУУ. 2014. С. 105.
2. Taylor, Ch. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton (NJ) : Princeton Univ. Press. 1992.
3. Терборн Г. Мультикультурные общества. *Социологическое обозрение*. 2001. № Т. 1. С. 50–67.
4. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford : Oxford Univ. Press. 1995.
5. Абсалямова А. Мультикультурализм: к определению понятия. *Alma mater. Вестник высшей школы*. 2005. № 5. С. 27–31.
6. Горбунова Л.С. Транскультурна освітня стратегія в контексті викликів глобалізації. *Філософія освіти: науковий журнал*. 2014. № 1(14). С. 159.
7. Ткаченко В. Реквієм по мультикультуралізму: повчальні уроки гуманітарної політики. *Філософія освіти. Наук. часопис*. 2012. № 1 (11). С. 176
8. Горбунова Л. Мультикультуралізм в освіті: імперативи, можливості та загрози. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/kis/2011_1/1.pdf
9. Сікорська І. Європейська політика інтернаціоналізації вищої освіти: мультикультурний вимір. *Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій* : Монографія / Л.С. Горбунова, М.А. Дебич, В.В. Зінченко, І.М. Сікорська, І.В. Степаненко, О.М. Шипко / За ред. І.В. Степаненко. Київ : ІВО НАПН України. 2018. С. 226.
10. Banks J. *Educating citizens in a multicultural society* (2nd ed.). New York : Teachers College Press. 2007
11. Nieto S. Solidarity, courage and heart: what teacher educators can learn from a new generation of teachers. *Intercultural Education*. 2006. № 17. Pp. 457–473.
12. UNESCO. *The 2nd UNESCO world report in cultural diversity: investing in cultural diversity and intercultural dialogue*. 2008. URL: <http://www.unesco.org/new/en/resources/report/the-unesco-world-report-on-cultural-diversity/>
13. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства. Львів, 2000. С. 318.
14. Sikorskaya I. *Intercultural education policies across Europe as responses to cultural diversity (2006–2016)*. Working Papers del Centro Studi Europei. URL: <http://www.paperscse.unisa.it> CSE WORKING PAPERS 17 | 04: dicembre2017 ISSN (on line): 2384-969X
15. European Parliament Resolution “On the role of intercultural dialogue, cultural diversity and education in promoting EU fundamental values” 2015. URL: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-373_EN.html
16. Parekh B. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. L. : MacMillan, 2000.
17. Ткаченко В. Мультикультуралізм, національна ідентичність і проблеми єдиного освітнього поля. *Психологія особистості*. 2011. № 1 (2). С. 6–15.
18. Bleszynska K. Constructing intercultural education. *Intercultural Education*. 2008. 19:6. Pp. 537–545.